

3. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (теоретико-методологічний аналіз): Дис... д-ра філос. наук: 21.03.01 / Дзьобань О. П. – Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – С. 125.
4. Римаренко, Ю. І. Етнодержавознавство. Теоретико – методологічні засади [підручник]: / Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Римаренко. – К.: Ін – т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 48.
5. Там же, С. 56.
6. Логвинчук В. В. Толерантність як ціннісна детермінанта політичної культури: дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Логвинчук В. В. – НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – С. 56.
7. Там же, С. 97.
8. Safety [Електронний ресурс] / Britannica. – Режим доступу: <http://www.britannica.com/EVchecked/topic/516063/safety>.
9. Романов О. Національна безпека: сучасний стан та перспективи / Романов О. // Юридичний журнал. – № 4. – 2005. – С. 16.
10. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз / Кресіна І. О. – К.: Вища школа, 1998. – С 83.

Панасюк В. А., ДЗ "ПНПУ імені К. Д. Ушинського"

УКРАЇНА В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЕКТАХ КРАЇН ЗАХОДУ І СХОДУ

В статье анализируется геополитическая борьба ведущих интеграционных структур Запада и Востока за доминирующее влияние на Украинское государство. Исследуются пути интеграции Украины в мировое содружество. Характеризуются модели интеграционной политики. Рассматриваются особенности Европейской и Евразийской парадигмы интеграционных процессов.

This paper studies the geopolitical struggle of the leading integration structures of East and West for the dominant influence on the Ukrainian state. We study ways to integrate Ukraine into the world community. Characterized model of integration policy. The features of European and Eurasian paradigm of integration processes.

У сучасному світі глобальних трансформацій і перманентної політичної боротьби країн Євразії та Євroatлантичного простору за панування в посткомуністичному регіоні, вплив їх інтеграційних

організації на зовнішню політику України є надзвичайно актуальним питанням, що вимагає комплексного дослідження даної проблеми.

Вивченням проблем інтеграційних процесів займаються ряд вчених: Ф. М. Рудич, О. П. Дергачов, А. С. Філіпенко, В. С. Будкін і ін. Науковці досліджують у своїй колективних працях актуальні проблеми геополітики [3; 6].

Метою статті є дослідження ролі України в політичних планах передових інтеграційних структур Сходу і Заходу на геополітичній карті світу.

Наукові завдання полягають в наступному:

1. з'ясувати міжнародно-політичне розташування сил у світі на зламі ХХ – ХХІ ст. і причини глобальних трансформацій провідних інтеграційних утворень;

2. дослідити особливості моделювання інтеграційної політики й основні цілі лідируючих держав Сходу та Заходу в країнах пост-соціалістичного табору;

3. розглянути перспективи інтеграційних процесів України на сучасному етапі перманентного протистояння Європейської і Євразійської цивілізації.

Розпад СРСР наприкінці ХХ ст. призвів до кардинальної зміни геополітичного балансу сил у світі. Тривале конфронтаційне протистояння Сходу і Заходу завершилось крахом СРСР та розпадом біполярної моделі міжнародних відносин. На Сході припинили свою діяльність військово-політичний блок держав Варшавського Договору і Рада Економічної Взаємодопомоги, що були своєрідною противагою з боку СРСР євроінтеграційним структурам держав західного капіталізму ЄВС, ЄОВіС, Євратом та Північноатлантичного альянсу. Водночас, занепад транснаціональної Радянської держави, зумовив створення на її території низки суверенних держав. З становленням незалежних держав на пострадянському просторі почали формуватися нові центри геополітичного впливу. Так під егідою спадкоємця СРСР Росії, що активно почала претендувати на домінуючу роль гегемона над пострадянськими державами, поступово утворилися наступні інтеграційні структури СНД, ЄврАзЕс, ЄП, ОДКБ [2].

Отже, розпад двополюсної моделі міжнародних відносин із суттєвою трансформацією держав постсоціалістичного табору в умовах незалежності, зумовив створення нових геополітичних інтеграційних структур на пострадянському просторі з витоком чергового протистояння між європейськими країнами Заходу і Сходу в боротьбі за світове панування.

Українська держава з розпадом СРСР отримала незалежність, приєднавшись до клубу без'ядерних держав. Україна оголосила про своє бажання отримати на міжнародній арені статус нейтральної держави з гарантуванням її національної безпеки з боку провідних держав світу США і Росії. Ключовою ціллю Української держави в зовнішньополітичній діяльності став курс на інтеграцію в європейські структури і поглиблене співробітництво з постсоціалістичними країнами.

Таким чином, Україна, отримавши незалежність, офіційно проголосила себе позаблоковою державою, відмовилась від ядерної зброї, виявивши бажання отримати від іноземних країн статус нейтральної держави.

Однак, саме геополітичне розташування незалежної України між країнами Сходу і Заходу та боротьба останніх за світову гегемонію ускладнює її міжнародне політичне становище в досягненні поставленої мети, перетворивши її у своерідну буферну зону між двома протилежними цивілізаціями [4].

Отже, враховуючи періодичне загострення відносин РФ з країнами ЄС і США прагненням лідируючих держав світу є влиття України у створені ними інтеграційні організації. Адже в умовах новітнього часу біполярної моделі розвитку суспільства у випадку військового конфлікту між державами Сходу і Заходу Україна виступає для них важливим стратегічним плацдармом. Натомість Росія, не бажаючи просування євроінтеграційних структур на Схід і намагаючись втримати контроль над країнами пострадянського простору з розпадом СРСР, ініціювала об'єднання країн колишнього СРСР в інтеграційну структуру під назвою СНД. Натомість Україна, де – факто перебуваючи в інтеграційній структурі СНД, виходячи із власних геополітичних інтересів, відмовилася від ратифікації Статуту даної організації.

Таким чином, Україна на сьогодні по суті залишається лише спостерігачем СНД, незважаючи на те, що була однією із співзасновниць цієї організації.

Виступаючи проти експансіоністської політики НАТО на Схід, Росія виступила ініціатором створення військово – політичного блоку ОДКБ. Офіційно ОДКБ утворився з метою спільної координації дій його учасників із міжнародною злочинністю. До складу ОДКБ увійшли країни Азії і Білорусь. Україна завбачливо відхилила пропозицію Москви увійти до складу ОДКБ, що автоматично посилює її вплив в Україні. Поглиблюючи економічну

інтеграцію з метою економічного протекціонізму, Москва посприяла створенню чергової міждержавної структури ЄвразЕс. Дана організація стала наддержавним утворенням, перетворившись у впливовий суб'єкт регіонального впливу на пострадянському просторі. На зразок ЄС країни – члени ЄвразЕс у складі Росії, Білорусь, Киргизстану і Таджикистану утворили власні органи наднаціонального управління. Однак, нездатність Кремля піти на певні компроміси, відступившись від ідеї жорсткого домінування на Кавказі та Середній Азії, зумовили вихід Грузії і Туркменістану з СНД. Водночас, західні держави і США активно сприяли євроінтеграційним процесам пострадянських країн. В протистоянні з Росією передові держави Європи розробили групову модель євроінтеграції, спрямовану на приєднання колишніх держав СРСР у євроатлантичне співтовариство, проклавши їм європейський і атлантичний кордон для вступу в ЄС та НАТО. Прикладом групової моделі європейської інтеграції може слугувати Вишеградська група. Вишеградська четвірка була створена за підтримки ЄС та США після розпаду СРСР. До складу Вишеградської групи увійшли: Угорщина, Польща, Чехія та Словаччина. Аналогічна модель групової інтеграції на Захід була розроблена політтехнологами Європи по відношенню до Прибалтійських країн – Естонії, Литви і Латвії. Завдяки груповій моделі інтеграції Вишеградська четвірка і прибалтійські держави зуміли дистанціюватися від залежності Кремля, відстоявши своє суверенне право зовнішньополітичного вибору та провівши ряд необхідних політико – економічних перетворень влитися в інтеграційні структури Євроатлантичного простору [5]. Приклад інтеграції держав Вишеградської четвірки в Європейські і Євроатлантичні структури є досвідом для наслідування в Україні. Для молодої Української держави співпраця з ЄС і НАТО має досить привабливі перспективи. ЄС, що був створений західними державами на базі міжнародних організацій ЄВС, ЄОВіС, Євратом, дотримується коінтеграційної моделі розвитку. Тому на вступ в провідні інтеграційні структури Європи можуть розраховувати лише демократичні і політично та економічно стабільні країни світу.

Однак, високі вимоги ЄС до країн – претендентів на повноцінне членство в останній в силу політико-економічних показників України на даному етапі унеможлиблюють її вступ в дану організацію. Проте високі критерії відбору в ЄС не позбавляють Україну перспективи влитися у Євросоюз в майбутньому. Натомість високі

вимоги вступу в ЄС є цілком нормальним явищем для демократичної Європи в XXI ст. Тому демократичні цінності і економічні показники необхідні для вступу в Євросоюз об'єктивно покликані лише сприяти демократизації і економічному розвитку держав, що прагнуть стати членами цієї організації. До того ж Євросоюз активно співпрацює із Україною. Однак, експерти ЄС зазначають, що заради успішної євроінтеграції Україні в першу чергу потрібно провести ряд політико-економічних реформ. Саме проведення відповідних політичних і економічних реформ забезпечать верховенство права в Україні та конкурентоспроможну економіку Української держави. Тому лише після кардинальних внутрішніх реформ Україна може розраховувати на вступ до ЄС. Натомість, сприяючи світовій безпеці, країни ЄС поступово розширили сферу власного впливу в напрямку євроатлантичної інтеграції військово-політичного блоку НАТО. Північноатлантичний блок є наднаціональним органом колективної безпеки багатьох держав, що за своїм призначенням зобов'язується підтримувати світовий порядок. Однак на вступ до НАТО також існують жорсткі критерії відбору аналогічні країнам ЄС. Проте, за словами аналітиків, в боротьбі із Росією за світову гегемонію США потенційно готові прийняти Україну до НАТО. Така прихильність Вашингтона до України нашоується на опір з боку інших учасників НАТО, зокрема Франції і Німеччини. Європейські держави не бажають бачити в складі НАТО держав, що не відповідають вимогам даної організації. Фактично військові сили України потребують серйозного реформування. В разі вступу України в Євроатлантичний блок фінансові витрати по реорганізації і утриманню української армії доведеться здійснювати за рахунок даного альянсу. Однак, фінансова сторона питання – це далеко не головне в політиці європейських держав стосовно приєднання України до Північноатлантичного блоку. За слушним зауваженням експертів, політично слабка Україна і Грузія, влившись в НАТО, стали б державами сателітами США в даній структурі. Подібний розвиток подій в Північноатлантичному альянсі не влаштував не лише Росію, а й країни ЄС, що не бажали і не бажають надмірного посилення США у світі.

Таким чином, у сучасному трансформаційному світі глобальних інтеграційних процесів, помітне політичне і економічне протистояння, навіть між розвиненими державами ЄС із країнами Північноатлантичного простору.

Однак, незважаючи на те, що США і ЄС також ведуть боротьбу за зони впливу у світі, офіційний Вашингтон розробив політичну доктрину по створенню однополярної моделі міжнародних відносин. Так, прикриваючись необхідністю створити однополярний світ із утвердженням скрізь демократичних цінностей, Вашингтон прагне розширити сферу власного впливу над посткомуністичним простором. Для капіталістичних країн Європи постсоціалістичний простір – це додаткові ринки збуту, сировинний придаток та територіальна близькість до країн Азії, насамперед Росії. Поступове втягнення розвинутими Європейськими країнами пострадянського простору у сферу власних геополітичних інтересів неухильно веде до обмеження геостратегічного впливу Росії у світі. Так, інтеграція у НАТО країн Вишеградської четвірки і прибалтійських держав викликала протест в правлячих верхах Кремля. На сьогодні аналогічна ситуація складається під час спроб вступу в НАТО України і Грузії. Така антизахідна політика Кремля не випадкова. Адже в разі входження Тбілісі і Києва в Північноатлантичний блок, Росія фактично опиняється в оточенні своїх головних суперників, США і країн ЄС. До того ж із вступом України в НАТО Кремль ризикує втратити існуючий контроль над чорноморським регіоном, який є важливою сферою політичних інтересів Москви. Так, присутність морських сил Росії в Криму посилює її можливості контролю ситуації в регіоні чорноморського узбережжя і відкриває вихід в Середземне море. Тому верхи Росії відкрито заявляють про неприпустимість виведення її військової бази з України. Кремль прикладає максимум зусиль, щоб продовжити термін перебування свого чорноморського флоту в Україні. Тому владна команда Росії усвідомлює, що, в разі вступу України до НАТО, її контроль над важливим в геостратегічному плані регіоні мінімізується. В той же час не виключено, що в Криму розташується головний геополітичний противник Росії – війська Північноатлантичного альянсу. Водночас, за спостереженнями дослідників, Москва під час погіршення українсько-російських стосунків, систематично і цілеспрямовано проводила політику, спрямовану на дестабілізацію політичної ситуації в Україні. Так, елітні кола Росії перманентно підігрівали сепаратистські настрої в традиційно прихильних до неї російськомовних і територіально близьких регіонах України [2].

Однак, агресивна політика Кремля по відношенню до Євроатлантичної політики України підсилює прагнення Заходу

і США пришвидшити влиття прикордонних з Росією держав до світової спільноти. Водночас, інтервенція США в Ірак, без відповідної на те санкції ООН, підірвали репутацію Вашингтона, як провідного миротворця у світі. Військовий експансіонізм Вашингтона у різних регіонах світу вказав європейському товариству на політичну слабкість міжнародних миротворчих організацій.

Тому на сьогодні функції ООН доволі обмежені, щоб зупинити агресію Росії або США. Тривале ж приховане протистояння ОБСЄ і НАТО в боротьбі за домінування у вирішенні регіональних конфліктів завершилось фактичною перемогою останнього. Із моменту створення ОБСЄ переважаюча більшість його учасників стали членами НАТО. Однак, незважаючи на демократичність в прийнятті спільних рішень у Північноатлантичному альянсі, найвагоміший вплив на дану організацію має Вашингтон. Тому військово-політичний вплив США у НАТО є домінуючим.

Таким чином, незважаючи на приховане протистояння між ЄС і Вашингтоном, ці країни поступово зближуються в рамках спільних військово-політичних блоків. Натомість їх головні зусилля зосереджуються, насамперед, в боротьбі проти Росії.

В той же час російська еліта відповіла США і ЄС, що, на їх думку, світ не може бути однополярним. За словами Росії, однополярність світу може призвести до гегемонії однієї наддержави, що відстоюватиме виключно власні національні інтереси. На думку Кремля, спільна побудова інтеграційними структурами світу біполярної моделі із поділом зон впливу у регіонах передовими державами Європи і Азії, створить умови для дружніх стосунків між Заходом та Сходом. Так, Москва фактично офіційно визнала себе головним противником, насамперед, США в боротьбі за панування на території колишнього СРСР і у світі. До того ж в Європі впливові позиції Росії значною мірою забезпечуються за рахунок активного лобіювання її політичної позиції Берліном, що є стратегічним партнером російської еліти в спільних газових проєктах двох держав. Тому не дивно, що на Заході саме Германия стала головним противником входження України в НАТО [2].

Отже, Бухарестський саміт, де вирішувалось приєднання постсоціалістичних держав в Євроатлантичні структури, продемонстрував геополітичну уразливість України і слабкість її міжнародних позицій.

Однак, було б помилкою вважати, що країни ЄС відмовились від реалізації своєї стратегічної політичної доктрини, спрямованої на

інтегрування держав сходу у сферу своїх геополітичних інтересів. Так, США і країни ЄС активно співпрацюють із пострадянськими країнами у рамках міжнародної організації ГУАМ, яка була створена за сприянням Вашингтона наприкінці 90-х роках ХХ ст. у Страсбурзі. За дослідженнями аналітиків ГУАМ, у складі Грузії, України, Узбекистану і Молдови є черговою моделлю групового інтегрування в Європу. Створення ГУАМ передбачало дві головні цілі: послаблення енергетичної залежності від Росії і недопущення закріплення присутності військових баз російської держави в сепаратистських регіонах України, Молдови та Грузії. Натомість, офіційна заява російського уряду про неприпустимість існування ГУАМ без Росії свідчить про її бажання інтегруватися в дану структуру або взагалі ліквідувати її з метою утримання регіонального лідерства на пострадянському просторі.

Політичні прогнози щодо майбутньої долі ГУАМ вирізняються високою поляризацією в науковому середовищі. Певна частина науковців вбачають в ній сильну військово-політичну організацію в майбутньому. Інша частина аналітиків передбачають ГУАМ неухильний поступовий занепад. Така протилежність думок аналітиків не є випадковою. Варто зазначити, що самі учасники ГУАМ, незважаючи на прийняту нормативно правову базу, що забезпечує її функціональність, не дотримуються чіткого курсу втілення виробленої політичної стратегії. Ситуація ускладнюється неоднозначним ставленням політичної еліти і пересічних громадян України стосовно ГУАМ. Прихильність певної частини політичного бонанду України до РФ зумовлює їх дистанціювання від ГУАМ в інтеграційні структури пострадянського простору, що перебувають під зверхністю Росії. Тому розколотості української верхівки слугує додатковим фактором, що ставить організацію ГУАМ в статус невизначеності, мінімізуючи її роль на пострадянському просторі. Разом з тим експерти відзначають шанси ГУАМ на повноцінне існування за умови входження до складу останньої інших європейських країн, в тому числі і Кремля.

Росія ж під впливом зовнішньополітичних чинників поступово перейшла від жорсткої конфронтації з ГУАМ до ситуативної співпраці з цією інтеграційною структурою. Однак в цілому позиція російського уряду стосовно ГУАМ залишається негативною. Тому подальше існування ГУАМ залежатиме не лише від її ключових організаторів, а також від передових світових політичних важковаговиків світу – Росії, держав ЄС та США. Водночас, характеризуючи

проектувальні інтеграційні процеси Росії на пострадянському просторі, науковці називають її країною-аплікантом. Статус держави-апліканта не є випадковим по відношенню до Кремля. Агресивна політика Росії вказує на її принципове небажання сприяти приєднанню східних держав до європейських інтеграційних утворень. В основі своєї зовнішньої політики об'єднання країн пострадянського простору Росія впроваджує реінтеграційну модель. Дослідниця Н. Шапіро вказує на головні завдання реінтеграційної моделі Росії у пострадянському просторі. На її думку, ними могли б стати: формування спільної власності; розширення інформації; запобігання викривлення у перерозподілі факторів виробництва з одного до іншого в масштабах єдиного економічного простору; мінімізація трансакційних видатків шляхом диференційного закріплення за інституційними структурами, створення яких передбачається відповідними угодами [6, с. 45].

Отже, теоретично реінтеграційна модель покликана сприяти взаємовигідному об'єднанню країн постсоціалістичного простору заради політичної стабільності, економічного та культурного розвитку, виступаючи на Сході повноцінною альтернативою коінтеграційної моделі об'єднання Заходу.

Однак на практиці реінтеграційна модель має багато недоліків і не сприяє сталому утворенню інтеграційної структури із чітко окресленою програмою дій. Нерівномірний економічний розвиток і політичний вплив постсоціалістичних країн в інтеграційній політиці Москви ставить їх в залежність від могутньої Росії, перетворюючи пострадянський простір в регіон глобальної периферії. Водночас прагнення Москви забезпечити високий ступінь інституціоналізації в об'єднувачих процесах держав пострадянського простору, посилюючи власним домінуванням, унеможливило рівноправні партнерські стосунки у проросійських інтеграційних структурах. Тому створені за ініціативою Кремля інтеграційні структури залишаються на сьогодні декларативним утворенням її об'єднувачої політики, позбавленого повноцінного функціонування в міжнародному житті. Держави постсоціалістичного табору, відстоюючи свій національний суверенітет, не поспішають підтримувати інтеграційні проекти Москви. До того ж непоодинокі випадки конфліктних ситуацій між Росією і іншими країнами пострадянського простору, насамперед, в економічній політиці, вказують на суттєві розбіжності в правилах і цілях інтеграційної стратегії Москви та її сусідів.

Тому на сьогодні в урядових колах Росії актуальною є інвестиційно-інноваційна модель інтеграції країн колишнього СРСР. Така модель покликана сприяти налагодженню тісному економічному міждержавному співробітництву. В основу інвестиційно-інноваційної моделі закладено створення фінансово-промислових груп і транснаціональних корпорацій. Саме ця модель є найбільш прийнятною для країн з перехідною економікою пострадянського простору. Зазначена модель дозволяє уникнути створення наддержавних координуючих органів, що можуть обмежувати суверенітет їх членів, вибудовуючи взаємовигідні економічні бізнес-проекти на найвищому міжурядовому рівні. Проте, інвестиційно-інноваційна модель також не позбавлена недоліків. Активно впроваджуючи інвестиційно-інноваційну модель інтеграції в пострадянському просторі, Кремль за допомогою високо розвинутої інвестиційної і інноваційної інфраструктури все одно намагається тримати під контролем сусідні із ним країни [2; 6, с. 45-47]. Наприклад, в українсько-російських переговорах актуальною стала тема об'єднання російського ВАТ "Газпрому" і української компанії НАК "Нафтогаз Україна". Однак, російська сторона не пристала на пропозицію української делегації об'єднати ВАТ "Газпром" і НАК "Нафтогаз Україна" на паритетних засадах, порівну поділивши акції газових компаній. Натомість, дослідники порахували, що в разі об'єднання двох крупних газових монополістів ВАТ "Газпром" і НАК "Нафтогаз України" із врахуванням їх капіталу, частка активів останнього складатиме не більше 5 % [1]. Тому об'єднання консорціуму України та Росії на паритетних засадах не відповідає національним інтересам останньої. Водночас Україна, відстоюючи свою енергетичну незалежність, відмовилась від такого небезпечного для неї інтеграційного проекту із сусідньою державою.

Таким чином, Росія в боротьбі із Заходом за право панувати на пострадянському просторі застосовує різноманітні моделі інтеграції в даному регіоні, переслідуючи єдину стратегічну ціль, спрямовану на створення умов залежності сусідніх держав від її політичної волі в будь – якій сфері суспільно – політичного розвитку.

Проте, незважаючи на різний суспільно – політичний розвиток і взаємне протистояння держав Сходу та Заходу, вони активно налагоджують взаємовигідні партнерські стосунки. Але спільні проекти Росії і Євроатлантичних країн у різних інтеграційних структурах не усувають політичну боротьбу, що триває між ними.

Отже, в сучасному світі глобальних трансформацій Україна, утворившись на перехресті Європейської та Євразійської цивілізацій, фактично виглядає заручником власного географічного становища.

Однак науковці переконані, що головною проблемою української верхівки в євроінтеграційних процесах є її непослідовність і нерішучість. Тому лише глибокі суспільно – політичні реформи і послідовна інтеграція України в Європу із паралельним збереженням добросусідських стосунків з Росією забезпечить їй повноцінне існування. В іншому випадку Києву доведеться постійно відігравати роль другорядної держави сателіта у світі і, ризикуючи власною незалежністю, чекати, коли політичні домовленості іноземних урядів, остаточно вирішать її участь та місце на політичній мапі світу.

Література:

1. Саприкін В. У разі об'єднання "Газпрому" і "Нафтогазу" Україна втратить роль транзитера [Електронний ресурс] / В. Саприкін. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2273
2. Чекаленко Л. Українські проекти на пострадянському просторі / Л. Чекаленко // Персонал. – 2007. – № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?id=474>
3. Міжнародні інтеграційні процеси сучасності [Філіпенко А. С., Будкін В. С., Дудченко М. А. та ін.]; під ред. А. С. Філіпенко – К.: Знання України, 2004. – 304 с.
4. Нічога М. Ще раз про можливість зміни цивілізаційної ідентичності / М. Нічога // Українська правда. – 2010. – 22 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/07/22/5200999/>
5. Вонсович О. Моделі інтеграції України до Європейського Союзу та механізми інтеграції до НАТО [Електронний ресурс] / О. Вонсович. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1959/>
6. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти [Балабан Р. В., Дергачов О. П., Заремба О. В. та ін.]; під ред. Ф. М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.